

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԱՍՆ

Գ Ե Ն Չ Ը Կ

Պանձակ նահանգական և դատաւական քաղաքը ձգւում է Հիւսիսային լայնութեան 40°41' և արեւելեան երկարութեան 64°45' առաինձանների տակ, 1449 օտնաչափ բարձրութիւն ունեցող Հարթութեան վրայ և բռնում է 114,76 ք. վերստ կամ 130,60 ք. կիրմնոր տարածութիւն: Փաղաքի միջով անցնում է Համանուն գետը, բաժանելով նրան երկու նշանաւոր՝ Հայոց և թուրքաց մասերի: Հայոց մասը, որ ընկնում է գետի աջ կողմը, բաժանւում է Քիլիսաքեանդ և Մալաշալլու թաղերի: Եւսաջնում բնակւում են զլխաւորապէս Հայեր, իսկ երկրորդում՝ թուրքեր: Թուրքաց մասը, գետի ձախ կողմը, բաժանւում է Երևանցոյ, թուրքերի, Բաղրանչիլար և Նորաշէն թաղերի: Երևանցոյ թաղում գտնւում է ս. Պէտրք եկեղեցին, քաղաքային ժողովարանը, Յիւրալովի առաջնակարգ, գեղեցիկ և այլ Հիւրանայներ, ամենալաւ խանութները և այլն: Թուրքերի թաղում՝ ընդարձակ Հրապարակը, մզկիթը և այլն: Բաղրանչիլար թաղը ձգւում է թուրքաց թաղից գէպի արեւմուտք և կորչում այգիների (բաղերի) մէջ: Սրա բնակիչները մեծ մասամբ թուրքեր են: Նորաշէն թաղը գտնւում է մեծ Հրապարակից գէպի արեւմտահիւսիս՝ մօտ մի վերստ Հեւաւորութեան վրայ, թուրքաց թաղի յետեւը: Այստեղ կան ս. Աստուածածնի եկեղեցին և ս. Սարգսի ուխտատեղին:

Եթէ Համեմատելու լինինք Հայոց և թուրքաց մասերը, կը տեսնենք, որ թուրքաց մասը բռնում է ամենալաւ, Հարթ տարածութիւնը, այն ինչ Հայոցը աւելի բարձր և Համեմատաբար աւելի վատ տեղը, բայց փողոցները, շինութիւններն և

մաքութիւնը ի նկատի առնելով, հայոց մասը աւելի բարձր է:

Արեւոնցոց և Քիլիսաքեանոց թաղերում փողոցները կանոնաւոր և լայն են, մինչդեռ միւս թաղերում, ընդհանրապէս ոչ, թէ՛ն ալտոնը էլ կան միջանի կանոնաւոր փողոցներ:

Գանձակի զարդը մեծ հրապարակն է, որ տարածւում է թրքաց թաղում, գլխաւոր մզկիթի առջև. ու մօտ 150 ս. երկարութիւն և 40 սառէն լայնութիւն ունի. բարձր, հարիւրամեայ շինարի ծառերը շարուած են չորս բոլորից, քառակաղնիքը խոխոջում է մէջ տեղում, բազմաթիւ խանութները եղերում են նրան, իսկ ահագին քանակութեամբ հազար ու մի տեսակ մրգերն ու ալլ և ալլ ուտելիքէնները, որ անկարգ ու անկանոն կերպով ածուած, զիգուած են այս ու այնտեղ, շինարեւիների ստուերի տակ, նրան մի արտակարգ գեղեցկութիւն են պարգևում: Ախոս, որ այժմ, զանազան փառաւայ խանութներ շինելով, փոքրացնում և տղեղացնում են այն հրապարակը, որ հնումը և միարշաւների համար իբր սաղարէկ է ծառայել (տես 304—305):

Գանձակի երկրորդ սքանչելիքը փողոցների երկու կողմից բարձրացող, ահալին, հարիւրամեայ շինարիները և որանց մօտով—փողոցների երկու կողմից—բլքշալով հոսող ջրերն են: Այս շինարիները չափազանց բարձր և հաստ են. մինչև անգամ արանցից մինի փռւ հոնդի մէջ մի կօշկակարի խանութ էր տարքուած: Ախոս որ միաքաշի գիծն անցկացնելիս ստիպուած եղան կտրելու այս շինարին:

Նայն բարձրուղէշ, հարիւրամեայ շինարիներն են, որ զարդարում են առաջները՝ խանի, իսկ այժմ՝ հասարակաց այգին, որ գեղեցիկ զրօտալար է:

Ձինութիւններն ընդհանրապէս աղիւսից են, որովհետև քաղաքի մօտորքում քարհանք չկայ: Տներից նորերը կանոնաւոր, բաւական գեղեցիկ, յարմար և բարձր են, իսկ հները, ինչպէս և թուրքերինը, անկանոն, ցածր և տղել:

Հասարակական շինութիւններից ամենից հինը թուրքաց գլխաւոր մզկիթն է, որ նշանաւոր է նաև ճարտարապետական տեսակէտից: Սա շինուած է Զաւ-Աբաս Ա. ժամանակ և զը-

տրնում է Հրապարակի Հարաւային Գալլում. չըջաղատում է պարագոյ, որի գլխուր դռան երկու կողմում բարձրանում են երկու մենայրեններ. գաւթում կայ ջրի շատրուան: Արտեղ է նաև թուրքաց տղայոց գաղոցը:

Ոացի սրանից կայ նաև ուրիշ երկու մղկիթ, որ Հարաւ-րապետական կամ Հնազդետական տնտակետից մի առանձին նշանակութիւն չունին:

Զաւ-Հրատի մղկիթից յետոյ ամենաւին շէնքը Հայոց ա. Յովհաննէս-Մկրտչի մալը եկեղեցին է, որ գտնում է Քի-լիտաքեանց թաղում: Սա վեց Հասարակ սիւները վրայ Հաստա-տում միջակ բարձրութեան մի շէնք է, որի առաջ շինուած է մի գաւիթ, փոքրիկ կաթուղիկէով, որտեղից գանգակներ են քաշ արած:

Եկեղեցւոյ շինութեան թուականը գտնում է Հարա-ւային պատում, արևի ժամացոյցի տակ եղած Հետեւայ ար-ձանադրութեան մէջ.

Դ ժամանակն Ովանես կաթուղիկոսի բովին ՌՅԲ (1633) ամի շինեց աւ սուրբ Ովանես եկեղեցին:

Գաւթի շինութեան մասին էլ կայ արձանադրութիւն արևմտեան դռան վրայ.

Հիմնեցաւ ի ճիմանէ գաւիթ սուրբ Յովհաննէս եկեղեցւոյս ի հայրապետութեան սեան երբեմայ եւ առաջնորդութեան ներսիս արագան արեւալիսկոսոսի արդեամբ եւ ծախիւմ Ման-սիս Տէր Գեորգի Տէր Յովհաննիսեան, հայցեմ առ սրեղի եղ-բարցց ում հանդիպիք ընթեռնայ՝ զմեկ բերան զգոցում խնդ-րեցիք առ Աստուած 1816 ամի:

Իսկ կաթուղիկէի մասին արձանադրութիւն կայ ըուն տանաթի արևմտեան դռան Հարաւային կողմում.

Ի բովին Հայոց ՌՅԺԱ շնորհիւմ Աստուծոյ եւ Մանեսի Աղաջան Խաչատուրեան իմով սեպհական արդեամբ կառուցի նորաւեւ կաթուղիկս սուրբ Յովհաննէս եկեղեցւոյս ի յիշատակ հոգւոյ իմոյ եւ ամենայն ճնչեցելոց եւ կենդանեաց իմոց, Աղա-յեմ զհանգիստդսդ. յիշեցիք զմեկ բարձրաւար մաղրանք մեր, զի միջնորդութեամբ սուրբ Աստուածածնին եւ ամենայն սրբոց զննեցիք Տէր զմեռաղիր յանցանաց իմոց, յամի Տեառն 1862-ին, Գանձակ:

Այս եկեղեցին է եղել զանձակեցիների պանթէօնը և այսօր, կամ որա բախումն են թաղուած Դանձակի գրեթէ բոլոր նշանաւոր մարդերը, ինչպէս՝

Ազուանից շուրք Ներսէս կաթողիկոսը՝ Հարաւային խորանում, 1742 թուին:

Մելիք Հաթմաթ որդի Արէլը նոյն խորանում՝ 1776 թ.

Եղիշէ վարդապետը (1757), Զարաթրդզի Աթանաս վարդապետը (1764), աւրք Արուստղէմայ Նուիրակ թախաթցի Ֆարաւոն վարդապետը (1786), Մուսթ անապատի առաջնորդ Յարութիւն վարդապետը (1800), աւրք Ստեփաննոս Նախավայի միաբան Ստեփաննոս վարդապետը (1834), եկեղեցու գաւթում: Դայի-ՄաՀրատա մակննւած Աւագ վարդապետ Զարապետու (1796) և Թուլի-Արզուման ուղղաշին (1796) եկեղեցու բակում:

Այս եկեղեցում կայ 11 Հատ ձեռագիր աւետարան *) և Հինգ մատուցք, որոնցից նշանաւոր են Տեառնեղբոր Յակովբոսի, Յովհաննէս Կարապետի, Պանտայիւն բժշկի և ս. Մինասի մատուցքները, արծաթեայ խաչերի մէջ ամփոփուած:

Այս եկեղեցին բառական Հարութա է և բացի ուրիշ անշարժ կալուածներից, ունի նաև մի բաղանիտ:

Բացի այս եկեղեցուց, քաղաքումս կայ ուրիշ երեք եկեղեցիներ էլ, որոնցից ս. Լուսաորդիներ աւելի նշանաւոր է ճարտարապետական տեսակէտից: Սա գտնուած է Քրիստաքենդի վերի մասում մի գեղեցիկ շրջապարիսպի մէջ: Զորս սիւների վրայ՝ Հաստատուած մի Հոյակապ շէնք է առ, որի զմբէթը զեռ ևս չէ կառուցուած: Լուսամուտները նեղ և երկար են: Դռների առաջ կան փաքրիկ, գեղեցիկ գաւթիներ: Եկեղեցու ներկարութիւնն է 30¹/₂ մետր, լայնութիւնը՝ 20 մետր: Արևելեան պատի վրայ արտաքուստ կայ Հետեւեալ արձանագրութիւնը.

Ճերմեմ եւ պորժուրեանք Աստուծոյ հրմնեցաւ սուր տաճարս ի 14-6 սեպտեմբերի 1863 ամի եւ յե տաւառեղոյն արժի բաւեպառա ժողովոցոյ Դանձակայ ի կայսրութեան ամենայն Ռուսաց Աղեփանդ Բ. եւ ի հայրապետութեան սեռուն Դեղզ

*) Տեա ձեռագիրների բաժնում:

Դ. օժաւ 19 նոյեմբերի 1869 ամի ի սրբազան Մակար աբեե պիսկոպոսե առաջնորդե Վրաստանի եւ Իմերեթի եւ անուանեցաւ Սուրբ Լուսաւորիչ եկեղեցի յանուն սրբոյն Դերիզորի մեծի ճարտպեմեմ ազգիս: Իմաստեկեցաւ սուրբ անուոն յանուն սրբոյն Դերիզորի Լուսաւորիչն ի 1853 ամի եւ աւարեցաւ 1869 ամի:

Միւս երկու եկեղեցիները Հոգաշէն եւ Թնշուք են: Սուրբ Դերիզը գտնուած է գետի ձախ կողմում, Մեծ-Ջուկայի ձառ, միւսը, ս. Շատուածածինը՝ Կորաշէն թաղում: Այս երկու եկեղեցիներէս Հիմնադրութիւնը վերագրուած է Երեւանից եւ Կրա շրջակայքից գաղթած ժողովրդին, որոնք իրենց Հեռ բերել են նաեւ ս. Դերիզայ մատենքը, որ այժմ էլ պահուած է ՀամաՆուն եկեղեցում:

Բացի այս եկեղեցիներից քաղաքում կայ նաեւ ս. Շատուածածին, ս. Սարգիս եւ ս. Կիրակոս եւ Յուդիտա ուխտաւանդները, ուր կիրակի եւ տօն օրերը բազմաթիւ ուխտաւորներ են Հաւաքուած:

Ուսաներն էլ ունին մի քաւական Հայկապ, փոքրիկ եկեղեցի:

Միւս շինութիւններից նշանաւոր են ՆաՀանգապետի տունը, աղայոց գիմնազիան, Յիբայովի Հիւրանոցը, քաղաքային ժողովարանը, Հարոց խնորդարանը, արհեստաւորաց զրոգրոցը եւ այլն:

Քաղաքին ջուր մատակարարում է պ. Պետրոս Նանտանանի Քիլիսաքենի թաղում եւ մի պարսկի մեծ Հրապարակում շինած աղբիւրները: Իսկ Կորաշէնի թաղը օգտւում է ջրհորի ջրից:

Քաղաքի միջով անցնում է ձիաքաշ երկաթուղի, սկսած Քիլիսաքեանի վերին մասից մինչև շոգեշարժ երկաթուղու կայարանը, որ գտնւում է քաղաքից զէպի Հիւսիս, Յ վերստ Հեռաւորութեան վրայ:

Քաղաքը պատած է աղբիւրով, որոնց մէջ նշանաւոր է Էջմիածնապետական ահագին աղբին:

Քաղաքի շրջակայքի Հնութիւններից նշանաւոր է Հին քաղաքատեղում, այսինքն այնտեղ, ուր գտնւում էր Կանձակը մինչև Զաւ-Որաս թաւաչից տեքուիլը, Թրքաց Դեօզ-իմամ

ուխտատեղին, որ մի գմբէթաւոր մատուռ է, որի գմբէթի վրայ կանաչագոյն աղիւսով խաչաձև շինուածքներ կան: Հայկական աւանդութեան տեսլով, սա եղած է Հարց Խաւարով Նահատակի գերեզմանը, որ Նահատակուել է՝ չկամենալով մահմեդականութիւն ընդունել: Իսկ պարսկական աւանդութիւնն ասում է, թէ սա մահմեդականութիւն ընդունելու Համար քրիստոնեաներից է Նահատակուել: Այս ուխտատեղու շուրջը կան նախկին քաղաքի աւերակներ:

Գանձակի բնակիչները 1886 թ. աշխարհագրով եղած են 11,543 ար. 8751 իգ. ի միասին՝ 20294 Հոգի, որից՝ Հայերը 4887 ար. 4077 իգ. ի միասին՝ 8914, Թուրքեր՝ 6524 ար. 4615 իգ. ի միասին՝ 11,139 Հոգի. Ռուսներ՝ 100 ար. 31 իգ. ի միասին՝ 131 Հոգի. վրացիներ՝ 77 ար. 26 իգ. ի միասին՝ 103 Հոգի. միւս ազգութիւններից 5 ար. 2 իգ. ի միասին՝ 7 Հոգի: 1897 թ. միօրեայ աշխարհագրով ^{*)} Գանձակում եղել են 18,238 ար. 14,852 իգ. ի միասին՝ 33090 Հոգի:

Գանձակում, որպէս Համանուն Նահանգական և գաւառական քաղաքում, ամփոփուած են բոլոր Նահանգական և գաւառական վարչական Հիմնարկութիւնները: Այստեղ է գէտընում և նոյն գաւառի Հոգեւոր կառավարութիւնը, որ ենթարկուած է Արաստանի և Իմերէթի առաջնորդական թեմին: Այժմ բաշխող է արժ. Բազրատ վարդապետ Գեորգ-Թաւաքալեանը, որ բաւական մեծ Համակրութիւն է վաքիւում թէ Հայ և թէ Նոյն իսկ Թուրք ազգաբնակութեան կողմից ^{**)}:

^{*)} 1897 թ. յունուարի 28-ին կառարած միօրեայ աշխարհագրի մասեանները գնաւ ևս գտնուած են Պետերբուրգի գլխաւոր ստատիստիքական գրասենեակում, իսկ որանց տեղադրութիւնը պահուած է Գանձակի ասպիւտատանը: Առ այժմ խառն արգելուած է թոյլ տալ այս տեղադրութիւններից տպուելու, որպէսզի զանազան սխալմունքների տեղիք չտրուին: Այժմ միւս բաւարարութիւն չունենալով տպուելու այս աշխարհագրից, մենք Գանձակի գաւառի ստատիստիքական տեղեկութիւնների բաժինը կը տպագրենք, երբ այդ մասեանները կը վերադարձան Թիֆլիսի ստատիստիքական գրասենեակին, երբ և թոյլ կը տրուի տպուել նշանելի:

^{**)} Պարզեք եմ համարում իմ խորին շնորհակալութիւնս յայտնել ինչպէս արժ. Բազրատ վարդապետին, նշանել և գաւառապետ ոչ Մարտիւն, որ մեծապէս նպաստեցին ինձ գաւառում ճանապարհորդելիս:

Հանի-հենց գտնում է Գանձակից զէպի Հարաւ, 23 վերստ Հեռաւորութեամբ, ուր Սարեալ լեռնաշղթայի բազուկները բարձեւ տարածուելով կազմում են միջանի փոքրիկ ձորակներ։ Ամառանոցը տեղաւորուած է այս բազուկներից միին վրայ, անտառի մէջ և բաժանում է երկու մասի, ներքին և վերին։ Առաջնում բնակում են առաւելագէտ աղքատ, իսկ վերինում՝ Հարուստ մարդիկ։ Իւրաքանչիւրն էլ կրում է իւր բնակիչների բաղանիշ գոյնը։ Առաջնում գտնում է կեղտոտ բազարը, փողոցում վեր ածած ձմերուկի և սեխի կոյտերով և սրանց կենդաներով։ Այստեղ, մի Հաստաբուն ծառի տակ ապաստանած աշխատում է մաշկակարը, երեկոները իւր գործիքները ծառի բնի մէջ փորուած պաշարանի մէջ գետնիցով։ Նոյն ծառի միւս կայմն էլ առիական դարբինն է իւր փուքան ու սալը տարքել։ Արա Հանզէղ առիական Հիւրանոց է, ուր գառուզուանի և սաղանդարի ձայնը երբեք չի ընդհատում, և որը կեղտոտութեան և վաշխառութեան մի կատարեալ բուն է. ամենաՀատարակ, խոհանոցանման տենեակի սրափարձը երկու բուրլի է։ Վերին մասում, մանուանյ բազուկներից միում, երևում են երկյարեանի, զեղեցիկ և բաւական ճաշակով չինուած տներ, ընկարձակ պատշգամբներով, փոքրիկ պարտէզներով և շատրուաններով։ Այստեղ կայ նաև կլուբ մի փոքրիկ զահլիճով, երեք կանոնաւոր և բաւական լաւ Հիւրանոցներ։ Մի փոքրիկ, քարաշէն, բաւական զեղեցիկ ռուսական եկեղեցի էլ չինուած է Հայկական մի աւերակ եկեղեցու տեղը, իսկ Հայկական եկեղեցի չկայ։

Բարեբաղդաւոր Հասարակաց գրաստիպը չկայ, ուր կանայք սեղմուած կորսեաներով և սնդուրած երեխով զբաւնէին։ Արտեղի գրաստեղին ահառան է, ուր իւրաքանչիւր գերդաստան բոլորովին ազատ և ուրիշների ընկերակցութեան փոանդից ազատ կարող է բոլորովին նեղլիժէ զբաւնել, երգել, խաղալ։ Սառնարակ աղբիւրները, որ բոլորում են անտառի գանազան կողմերում, և փոքրիկ առուակը, որ կարկաչում է ձորակի մէջ, ամենալաւ գրաստիպներն են կազմում քէֆ և թէլ սիրող սարուորների Համար, որոնց քրքնջի և երգի ձայները

գալիս են ընդհատելու ծառերի քաղցր տափուներ և թռչունների զայլալիկը:

Գիշերները, մինչդեռ բուն արիստոկրատ զտակարգը կլուրի կանաչ սեղանների առաջ կանի փռչի է կուլ տալիս, իսկ նրա փափկասուն կանաչ լոտո կամ կեկի է խաղում, երկտասարդների խմբերը անտառի զանազան կողմերում և ամառանոցի արևելեան ծալքի բարձրութեան վրայ, որտեղից երևում է Մուսան ու Քեոփասը՝ սիրերդներ են սարքում: Ամեն երեկոյ զինուորական երաժշտականքը ածում է կլուրի բոտոնգում, բացի ուրբաթ օրերից, երբ իջնում է ներքին շինեցիներին էլ Հանոյք պատճառելու: Միայն կիրակի երեկոները տեղի են ունենում Եւրոպական պարեր, միւս երեկոները պարն արգելուած է, որովհետեւ պարող զոյղերը միմեանցով զրաւուած կարող են գիպել կանանց սեղաններին և կամ բազզ փորձողների ուշքը գրաւել:

Լողաբաններ, բաղանիս, Հանքային ջրեր լիւան, բացի սելտերեան ջրի մի առաջանից, որ զտնւում է ամառանոցից փոքր ինչ հեռու, Մուռութի ձօտ, բաց նրանից էլ չեն օգտւում:

Այստեղ ամառանոց են գալիս ոչ միայն Գանձակի քաղաքացիները և կառավարչական ասեանների ծառայողները, ալ և բազուցիներ: Իսկ ձմեռը բացի պահապաններից՝ ոչ ոք չի լինում: